

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/7-10>

Elburus Vəliyev

Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-1462-305X>
elbrusveliyev79@gmail.com

Şəbnəm Əliyeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti
dissertant
<https://orcid.org/0000-0002-9716-7629>
shebnemeliyeva27@gamil.com

Sintaksisə dair bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamağın nəzəri və metodik əsasları

Xülasə

Sintaksis (eləcə də morfologiya) leksika və frazeologiyadan üslubi dəqiqliyinə və ciddi funksionallığına görə də fərqlənir. Belə ki, müxtəlif sintaktik vahidlər və sintaktik fiqurlar nitq sferasında, poetik mühitdə üslubi rəngə boyanır, söz birləşmələri, cümlə tipləri, müxtəlif konstruksiyalar hər hansı bir prosesə məruz qalır, müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Nitq şəraitindən asılı olaraq bədii əsərlərin dilində bir sıra sintaktik hadisələr baş verir.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, XIX əsr dilçilikdə, xüsusilə sintaksis sahəsində yeni bir dövr açılmışdır. Bu sahədə bir çox mühüm və əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Amma sonrakı dövr tədqiqatlarını araşdırdıqca, çatışmazlıqların hələ də qaldığının şahidi oluruq.

Dilimizin sintaktik quruluşu Azərbaycan türk şifahi nitqinin formalaşması ilə bir vaxtda təşəkkül tapmışdır və daimi inkişafdadır - minilliklər boyu tədricən səlisləşmə, təkmilləşmə yolu ilə irəliləyir. Sintaktik quruluşda baş verən inkişaf və mürəkkəbləşmə xalqımızın təfəkkür zənginliyi ilə bağlıdır.

Məqalənin aktuallığı sintaksisə dair bilik və bacarıqların formalaşdırılması yollarının izahını vermək, müasir linqvistika və didaktika konsepsiyalarının şərhini açıqlamadan ibarətdir. Burada sintaksisdən bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamağın konkret məqsəd və vəzifələri, bu sahədə qarşıya qoyulan tələblər bir daha dəqiqləşdirilmiş və bəzi əlavələrlə dərinləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, linqvistika, sintaksis, söz birləşməsi, cümlə

Elburus Vəliyev

Nakhchivan State University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0002-1462-305X>
elbrusveliyev79@gmail.com

Shabnam Aliyeva

Nakhchivan State University
PhD student
<https://orcid.org/0000-0002-9716-7629>
shebnemeliyeva27@gamil.com

Theoretical and Methodological Foundations of Instilling Knowledge, Skills and Habits About Syntax

Abstract

Syntax (as well as morphology) differs from lexis and phraseology in its stylistic accuracy and serious functionality. Thus, various syntactic units and syntactic figures are painted in a stylistic color in the speech sphere, in the poetic environment, word combinations, sentence types, various constructions are subjected to any process, are used for various purposes. Depending on the speech conditions, a number of syntactic phenomena occur in the language of literary works.

As in all fields, the 19th century opened a new era in linguistics, especially in the field of syntax. Many important and significant works were done in this area. But as we examine the research of the later period, we witness that shortcomings still remain.

The syntactic structure of our language was formed simultaneously with the formation of Azerbaijani Turkic oral speech and is in constant development - it has been gradually progressing through millennia, gradually becoming more fluent and improved. The development and complexity occurring in the syntactic structure is associated with the richness of the thinking of our people.

The main purpose of the article is to explain the ways of forming knowledge and skills in syntax, to explain the interpretation of modern linguistics and didactics concepts. Here, the specific goals and objectives of instilling knowledge, skills and habits in syntax, the requirements set in this area are once again clarified and deepened with some additions.

Keywords: Azerbaijani language, linguistics, syntax, word combination, sentence

Giriş

Ümumtəhsil müəssisələrində elmi dünyagörüşün formalaşmasında Azərbaycan dili dərslərinin xüsusi yeri var. Çünki Azərbaycan dilinin təlim-tərbiyə prosesində praktik cəhətdən rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan dili dərslərinin tədrisində dilimizin hər bir bölməsi şagirdlərin elmi nəzəri dünyagörüşünə təsir edir. Son illərdə tədrisin yeni təlim metodları əsasında qurulması və bu sahədə aparılan məqsədyönlü işlər Azərbaycan dili dərslərinin də günün tələb səviyyəsində aparılması zərurətini yaradır.

Təlim-tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsi, bu sahədəki problemlərin optimal həlli məsələsi bütün dövrlərdə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Məktəbin ən mühüm, daimi vəzifəsi böyüməkdə olan nəslə elmlərin əsasları üzrə dərin və möhkəm biliklər vermək, həmin bilikləri təcrübədə tətbiq etmək vərdişləri və bacarıqları aşılamaq, elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu vəzifəni həyata keçirməkdə, xüsusən şagirdlərdə elmi dünyagörüşü formalaşdırmaqda Azərbaycan dili təliminin əvəzsiz rolu vardır. Linqvistik hadisələrdə, ümumiyyətlə, dilin mahiyyətində dialektikanın bir sıra qanunauyğunluqları, xüsusilə qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı asılılıq, məzmun və formanın vəhdəti öz əksini tapır.

Tədqiqat

Dil təlimində mahiyyət ilə hadisə, forma ilə məzmun arasındakı əlaqələrin dərk olunması təfəkkür inkişafını təmin edir. Bu prosesin özündə də bir daha dialektik vəhdət vardır. Dialektik vəhdət, hər şeydən öncə, onunla bağlı olur ki, hər bir qrammatik hadisənin iki tərəfi var: ifadə olunmuş daimi qrammatik məna və bir də onun ifadə vasitəsi. Hər hansı qrammatik hadisə öyrənilərkən bu iki tərəf hökmən nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan dili tədrisinin linqvistik və didaktik əsasları iki sahədə aparılan tədqiqatların nəticələrindən bəhrələnir. Lakin bu sahələrdən hər birinin də vəhdətdə olduğu sahələr vardır. Elə buna görə də linqvistika və didaktika kimi elm sahələrinin ümumi cəhətlərindən istifadə etmək bu günün tədqiqatları üçün çox vacibdir. Müasir linqvo-didaktikanın aktual məsələlərini nəzərə almadan linqvistikanın gələcəyini və strateji istiqamətini müəyyən etmək mümkün olmadığı kimi, linqvistikanın əsaslarını hərtərəfli və kiçik hissələrinədək diqqətlə öyrənmədən linqvo-didaktikanı inkişaf etdirmək də olmaz (Novruzova, 2002).

Məlumdur ki, sintaksisin nəzəri məsələlərinə bələd olmaq sintaksisin tərkib hissələrinin bir-birinə münasibətdə sərhədini müəyyənləşdirmək üçün əsasdır. Əks halda, bu sərhədlərin pozulması sintaktik normaların praktik cəhətdən də pozulması deməkdir. Odur ki, söz birləşməsi və cümlə sintaksisinin nəzəri problemləri üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq mühüm zərurət kəsb edir. Sintaksisin tədrisinin nəzəri və metodik məsələlərindən danışarkən, ilk növbədə sintaksisin predmeti məsələsinin üzərində qısaca dayanmaq lazım gəlir.

Sintaksisə dair tədqiqatların geniş şəkildə inkişaf etməsinə baxmayaraq, tədqiqatçılar sintaksisi hələ az öyrənilmiş sahə hesab edirlər. Bu cəhət, aydın məsələdir ki, sintaksisin tədrisi problemləri ilə bağlı olan tədqiqatçıları da düşündürməyə bilməz.

Sintaksis təlimində dilin vahidləri sintaktik səviyyədə götürülür; bu vahidlərin ierarxik təşkili və müxtəlif səviyyələri söz və ya söz birləşməsi - cümlə - mürəkkəb cümlə - mətn mənimsədir. Onlara müxtəlif aspektlərdən yanaşılması vahidlərin formal təşkili aspekti, semantik, kommunikativ, habelə sintaktik vəzifələrin qanunauyğun birləşməsi, onların birləşməsi üsulları, əlaqələnməsi və bu zaman onların aralarında yaranan sintaktik münasibət - təyinedicilik, obyekt, səbəb - nəticə və s. öyrənilir (İbrahimli, 2018).

Qeyd etmək lazımdır ki, dil fikrin ifadəçisi olub, hər hansı bir məlumatı başqasına çatdırmaq işinə xidmət edir. Bu vəzifəni daha çox, sintaksisin əsas vahidi kimi, cümlə yerinə yetirir. Söz, cümlə tərkibində müxtəlif şəkillərə düşür, yəni digər sözə uyğunlaşmış onunla qrammatik cəhətdən bağlanır. Sözlərin bu cür birləşməsinə misal olaraq mübtədə ilə xəbərin, həmcins üzvlərin və tərkib daxilindəki sözlərin uyğunlaşmasını və cümlədən kənarında əmələ gələn birləşmələri qeyd edə bilərik. Bunların hamısı ya tabelilik, ya da tabesizlik əlaqələri nəticəsində baş verir.

Nitqdə cümlələrin özləri də bir-biri ilə sıx surətdə bağlı olur; məna və qrammatik cəhətdən birləşərək cümlə birləşmələri funksiyasında çıxış edir. “Cümlə birləşmələri” içərisində mürəkkəb cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövlülük (mətn) xüsusilə seçilir. Söz birləşməsi, sadə cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövlülük - bunların hamısı sintaksisin tədqiqat obyektini təşkil edir (Abdullayev, 1998).

Bütün bu hadisələrlə şagird yalnız praktik şəkildə tanış edilmir. Proqram və dərslərdə söz birləşməsi və cümlə probleminin nəzəri məsələləri üzərində xüsusi olaraq dayanılır. Həmin vahidlərin şərhinə olan ehtiyac da məhz buradan doğur. Cümlə mürəkkəb, çoxsahəli sintaktik vahid olduğu üçün onu müxtəlif cəhətlərdən öyrənmək lazım gəlir.

Sintaksis üzrə müasir əsərlərdə cümlə bir sıra aspektlərdən tədqiq olunur ki, onlardan ən mühümü və başlıcaları bunlardır: məntiqi, struktur, kommunikativ və semantik. Həmin aspektlərdən hər birinin fərqləndirici xüsusiyyəti üzərində konkret olaraq dayanmaq.

Cümlənin məntiqi aspektdə tədqiqi dilçiliyin ən yaxşı ənənələri ilə bağlıdır. Məntiqi - sintaktik istiqamət dildə təfəkkürün dialektik vəhdətinə əsaslanır. Bu aspektdə dillə təfəkkürün forma və vahidlərinin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri aydınlaşdırılır. A.D.Çesnikova yazır ki, bu qarşılıqlı münasibətlərdən kənarında göstərilən forma və vahidlər mövcud deyil, ona görə də ayrılıqda onların təbiəti dərk edilə bilməz.

Məntiqi istiqamətə tərəf çıxanların fikrincə, cümlənin ən mühüm xassəsi fikrin formul və ifadəsi ilə əlaqədardır. Filosoflar və dilçilər fikrin üç növünü göstərir: “məlumatı fikir”, “sualedici fikir”, “təhrikəddici fikir”.

Dərslərin dili ilə desək, cümlə ya məlumat, ya sual, ya da əmr məqsədilə işlənir. Fikrin bu növlərində məna və quruluş fərqi, adətən, ifadənin məqsədindən asılılıq cümlənin (nəqli, sual və əmr cümlələri) özünəməxsus xüsusiyyətlərində əks olunur.

Fikrin üzvlənmə dərəcəsi, onda qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri ifadə olunan fikrin quruluş komponentlərinin səciyyəsi sadə cümlənin növünü müəyyən edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məntiqi aspekt cümlənin quruluşu ilə sıx surətdə bağlıdır: belə ki, fikir cümlənin bu və ya digər quruluş sxemi ilə ifadə olunur, fikrin üzvlənmə dərəcəsi cümlənin üzvlənmə səviyyəsini müəyyən edir. Cümlənin öyrənilməsinin struktur aspekti müasir dərslərdə yeni bir istiqamətin - konstruktiv sintaksisin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Komponentlər - struktur sxemin elementləri, adətən, mübtədə və xəbərin mövqeyində cəmlənir. Odur ki, cümlənin struktur sxemini məktəb qrammatikasında işlədilən cümlənin qrammatik əsası termininə aid etmək lazım gəlir. Konstruktiv sintaksisdə struktur sxemə “cümlənin birinci mühüm

əlaməti” kimi baxılır. Azərbaycan dilində ən çox qurulan struktur sxem (model) “isim” + “təsriflənən feil” və “isim” + “isim”dir. Cümlələrin daha çox hissəsi “isim” + “təsriflənən feil” sxemi üzrə qurulur və bunlar feili cümlələr adlanır. Cümlələrin “isim+ isim” sxemi əsasında qurulanları isə ismi cümlələr hesab edilir. Sintaksis fərdi nitqdə və obrazların dilində olan bütün konkret cümlələri öyrənmir. Onun vəzifəsi yalnız cümlələrin struktur sxemini (modelini) müəyyən etməkdən ibarətdir (Kazımov, 2007).

Cümlənin öyrənilməsinin kommunikativ aspekti cümlə üzvlərinin aktual üzvlənməsində öz əksini tapır. Bu nəzəriyyə tərəfdarlarının fikrincə, cümlənin ən ümdə vəzifəsi onun ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış etməsindədir.

Cümlənin aktual üzvlənməsi zamanı hazırkı (mövcud) məlumat, yəni əvvəlki cümlədən, kontekstdən məlum olan və “yeni” haqqında danışılan kommunikativ mərkəz üzə çıxır. Bu mərkəz – “yeni” məlumat - baş və ya ikinci dərəcəli üzvlərlə ifadə oluna bilər. Məsələn:

- Yayda harada dincəldin?
- Yayda Batabatda dincəldim.

Danışan faktdan çıxış edərək sual qoyur, ona ümumi şəkildə məlum olanların əsasında məlum olmayan detalları öyrənir. Məhz bunu suallar vasitəsilə aşkar edir. Verilən cavabda məlum olan – “Yayda dincəldim”, yeni olan isə “Batabatda” komponentidir. Cümlədə yeni olanın qrammatik ifadə vasitəsi söz sırasıdır. Elə buna görə IV sinif üzrə dil dərslərində şagirdlərə yeni proqramın tələbinə görə intonasiyanın mühüm əhəmiyyəti dərk etdirilməli və bu sahədə onlara zəruri bacarıqlar aşılmalıdır.

Nəticə

Son illərdə müxtəlif istiqamətlərin tərəfdarları olan dilçilər (lingvistlər) dilin semantik cəhətdən öyrənilməsinə xüsusi meyil göstərirlər. Cümlənin tədqiqinin semantik aspekti daha bir sıra aspektlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur ki, bu istiqamətlərin hər birində cümlənin semantik mənası müxtəlif cür həll olunur. Həmin istiqamətlər üçün bir ümumi cəhət nitq semantikasına sərhədinin ayrılmasına cəhd göstərilməsindən ibarətdir.

Beləliklə, hər hansı bir konkret cümlə dil və nitqin vahidi deməkdir. Bu dil vahidini - cümləni təşkil edən sözlər müəyyən model üzrə qurulur: bunlar (sözlər) struktur sxemin komponentlərinin məna kateqoriyalarını və məntiqi üzvlənməsini müəyyənləşdirən dil semantikasına malik olur.

Qeyd olunmalıdır ki, cümlə nitqdə dilin məntiqi üzvlənmə sistemi, məna tipi və quruluş sxeminin xarakteri ilə bağlıdır. Nitq vahidi - hər bir konkret cümlə öz fərdi mənası ilə xarakterizə olunur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. (1998). *Aktual üzvlənmə və mətn*. Xəzər Universiteti.
2. Abdullayev, K. (1998). *Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri*. Maarif.
3. *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. (1959). II hissə. Sintaksis. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.
4. Əlizadə, F. (1998). *Cümlənin aktual üzvlənməsi*. Bakı Universiteti.
5. Əlizadə, F. (1981). *Aktual üzvlənmə komponentlərinin funksiyası və tərkibi*. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. ADU.
6. İbrahimli, Ə. (2018). *Sintaksisin aktual problemləri*.
7. Kazımov, Q. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Təhsil.
8. *Müasir Azərbaycan dili*. (2007). IV hissə. Sintaksis. Şərq-Qərb.
9. *Müasir Azərbaycan dili*. (1981). Sintaksis. III cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.
10. Novruzova, N. (2002). *Mətn sintaksisi*. Təhsil.
11. Vəliyev, K. (1981). *Cümlənin semantik üzvlənməsi*. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. ADU.

Daxil oldu: 03.12.2024

Qəbul edildi: 11.03.2025